

QORAQALPOG'ISTON HUDUDINING GEOGRAFIK O'RGANILISH TARIXI

M.Ya.Radjabov – katta o'qituvchi

U.X.Eshimbetov – iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent

Aginiyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: madaniy hayot, tabiat, jamiyat, ma'naviyat va madaniyat, arxeologiya, tarix, ekspeditsiya, geografik ma'lumot.

Ключевые слова: культурная жизнь, природа, общество, духовность и культура, археология, история, экспедиция, географические сведения.

Key words: cultural life, nature, society, spirituality and culture, archaeology, history, expeditions, geographical information.

Xalqning ma'naviyati va madaniyati, uning haqiqiy tarixi o'ziga xosligi qayta tiklanayotgan jamiyatimizni yangilash va taraqqiy ettirish yo'lidan muvaffaqiyatli ravishda olg'a siljitishda xal qiluvchi ta'bir joiz bo'lsa belgilovchi ahamiyatga egadir.

Amudaryoning hozirgi qadimiy deltasida madaniy hayot juda erta boshlangan. Shu sababdan respublikamizda qadimiy arxitektura yodgorliklari, qadimgi odamlar yashagan makonlar juda ko'plab uchraydi.

Arxeologik ma'lumotlarga ko'ra Qoraqalpog'iston Respublikasining hududida eramizdan avvalgi yillarning boshlaridayoq ibtidoiy odamlar ovchilik, chorvachilik, xatto dehqonchilik bilan shug'ullangan. O'lkamizning geografik o'rganilish tarixi ikki yarim ming yildan ortiq vaqtni o'z ichiga oladi. Buyuk grek olimlari Gerodot, Arrian, Strabon va Ptolomey o'z asarlarida Orol bo'yi tabiati, relefi, daryolari, ko'llari va aholisi to'g'risida dastlabki ma'lumotlarni yozib qoldirgan. Qoraqalpog'iston hududining tabiati haqidagi geografik bilimlarning rivojlanib borishida o'rta asrlarda yashagan arab sayyohlari Ibn Xurdodbek, Ibn Rustad, Al-Ma'sudiy, Istaxriy, Yoqut ibn Batuta va boshqalar yozib qoldirgan ma'lumotlar diqqatga sazovor. Arab geografi va sayyohi Ibn Xurdodbek o'zining «Masofalar va mamlakatlar kitobi» asarida Amudaryo bo'ylaridagi karvon yo'llari haqida yozib qoldirgan. Quyi Amudaryo vohasida, uning deltasida zax va botqoqlik yerlari, ko'llari, Amudaryoning Orolga quyilishi va Ustyurt chinklari to'g'risida geografik ma'lumotlarni arab sayyohi Ibn Rustad asarlarida uchratish mumkin.

Qoraqalpog'iston tabiati to'g'risida eng qadimiy ma'lumotlarni Abu Xasan Al Ma'sudiy yozib qoldirgan. U Amudaryoning baland tog'lardan boshlanib, Orol ko'liga yana bir daryo Sirdaryoning quyilishini to'g'ri ko'rsatgan. Arab sayyohi va geografi Istaxriy «Iqlimlar kitobi» asarini Orolbo'yining karta sxemasini tuzgan. Bunda Amudaryo va Sirdaryoning Orol ko'liga quyilishi aniq tasvirlangan. Arab sayyohi Yokut ibn Abdulla Turkistonga bir necha marta sayohat tashkil qilib, o'lkamizda bo'lgan. U o'zining «Mamlakatlarning alfavit ro'yxati» nomli asarida Orolbo'yi shaharlari, karvon yo'llari, kanallari va tabiati haqida ko'p ma'lumotlar bergan. Mashxur arab sayyohi va geografi Ibn Batutta Ustyurt, Qizilqum va Quyi Amudaryo tabiati shu o'lka aholisi va shaxarlari to'g'risida ma'lumotlar to'plab, o'lkamizni geografik tadqiq etishning eng yuqori cho'qqisini egalladi. Hozirgi Qoraqalpog'iston hududidagi o'zi yashagan davr bo'yicha ko'pgina ma'lumotlarni O'rta asrlardagi mashxur Xorazm olimlari Xorazmiy va Beruniylarning asarlarida uchratish mumkin.

Qoraqalpog'istonda tabiiy geografik ma'lumotlarning rivojlanib borishida buyuk qomusiy olim, hamyurtimiz Abu Rayxon Beruniyning xizmatlari katta. U astronomiya, fizika, matematika, geografiya, geologiya, mineralogiya, kartografiya, etnografiya, botanika, tarix, adabiyot va boshqa fanlarning rivojlanishiga katta hissa qo'shgan va shu sohalarga bog'liq 150 dan ortiq asarlar yozgan. Shulardan «Hindiston», «Mineralogiya», «Kartografiya» va boshqa bir qancha asarlar bizgacha yetib kelgan. Hamyurtimiz dunyoda birinchilardan bo'lib quyosh yer atrofida emas, balki aksincha Yer quyosh atrofida aylanadi deb Kopernikdan 500- yil oldin geliotsentrik nazariyasiga asos solish bilan birga o'z o'qi atrofida g'arbdan sharqqa qarab aylanishini isbotlab bergan.

Beruniyning tabiiy geografiya sohasidagi yaratgan buyuk kashfiyotlaridan biri dunyoda birinchi bo'lib Martin Bexaymdan 500-yil avval 995-yili ilmiy globus yasaganligi

bo'lib hisoblanadi. Uning globusida meridian va parallellar bo'lib ular yordamida geografik joylarning koordinatalarini aniq topish mumkin. U o'zining «Geodeziya» asarida Orol dengizining kelib chiqish tarixi, Amudaryoning o'tmishi, Qizilqum paleogeografiyasi va geologiyasi haqida fikrlar bildirgan.

Mashxur geograf hamyurtimiz Abu Rayxon Beruniy jahon geografiya faniga qo'shgan hissasi bilan har birimiz faxrlanishimiz kerak. Uning meroslarni o'rganishni biz o'z vazifamiz deb bilamiz.

XVII asrdan boshlab Turkiston o'lkasi bilan ruslar ham qiziqib, uning geografiyasini o'rganishga kirishdi. Ularning asosiy maqsadi Turkiston tabiatini o'rganish niqobi ostida bu hududda joylashgan Buxoro amirligi, Xiva va Qo'qon xonligining harbiy sirlari va qudratini bilish, qanday boyliklar va xomashyo borligini aniqlash va oqibatda bosib olib mustamlakaga aylantirish edi. Bu maqsadga erishish uchun 1714-1717-yili Aleksandr Bekovich-Cherkasskiy boshchilidagi harbiy xizmatchilardan iborat ekspeditsiya Kaspiy dengizi-Uzboy-Ustyurt-Amudaryo orqali Xivaga yetib keladi. Bu ekspeditsiyani 1714-yili Rossiya imperatori Pyotr I bilan uchrashgan turkman tadbirkori, savdogar Xo'ja Nafas boshlab keladi. Ekspeditsiya a'zolari Uzboy, Ustyurt, Quyi Amudaryo tabiatini chuqur o'rganadi. Rus ekspeditsiyasining asl maqsadini tushungan Xiva xoni ularning ko'pchiligini qirib tashladi.

1721-1725-yillari Florio Benevio Rossiyaning Buxoro va Xivadagi elchisi sifatida xizmat qilgan davrda hozirgi Qoraqalpog'iston hududi tabiati haqida juda ko'p ma'lumotlar to'pladi. 1825- yili polkovnik F.F.Berg boshchiligidagi ekspeditsiya shu hududning yer yuzasining tuzilishi va iqlimini o'rganadi. 1840-yili geodezist Ivan Muravin boshchiligidagi ekspeditsiya kompleks tadqiqot ishlarini olib bordi. Shu ekspeditsiya tarkibidagi tabiatshunos E.A.Eversmanning tadqiqot ishlari juda samarali bo'ldi. U Orol dengizi bo'ylarida bo'lib shu yer o'simliklari, hayvonlari, yer usti va yer osti geologik tuzilishlari bo'yicha tadqiqotlar olib bordi. Bu ekspeditsiya natijasi sifatida «Orenburg o'lkasi tabiatining tarixi» degan kitob birinchi marta nashr ettirildi. Rossiya emas hatto butun Yevropa olimlari orasida Orol-Kaspiy oralig'idagi yerlar haqidagi birinchi ilmiy ma'lumot chiqarildi. Shu vaqtgacha Yevropa olimlari orasida Ustyurt joylashgan hudud har xil tog' tizmalaridan iborat bo'lsa kerak degan fikrlar mavjud edi. 1847-yilning birinchi yarmidayoq Rossiya hukumati Orol dengiziga ekspeditsiya yuborishga tayyorlandi. 1848-yili Orolni o'rganish ekspeditsiyasi rahbari bo'lib Aleksandr Ivanovich Butakov tayyorlandi. Ekspeditsiya tarkibida har xil mutaxassis odamlar va ukrain xalqi farzandi shoir T.G.Shevchenko ham bor edi. T.G.Shevchenkoning Orol tabiati bo'yicha ishlagan tasvirlari Orol dengizi va uning tabiatini tarixiy ko'z-qarashdan har taraflama o'rganilishi hozirgi vaqtda katta ahamiyatga ega. 1848-1849- yillardagi A.I.Butakov rahbarligidagi Orol dengizidagi bu ekspeditsiya natijasida Amudaryo bilan Sirdaryoning quyi oqimi va Orol dengizi haqida ko'pgina ma'lumotlar to'plandi.

XIX asrning ikkinchi yarmida Rossiyada kapitalizmning rivojlanib borishi unga yaqin va qo'shni bo'lgan hududlarning xom-ashyo bazasiga aylanib qolishiga sabab bo'ladi. Ayrim hududlarni jumladan, 1873-yili Xiva xonligini kuch bilan Rossiya bosib oldi. Shu davrda Qoraqalpog'iston hududi to'la Xiva xonligi qo'l ostida edi. Chor Rossiyasi bilan Xiva xonligi o'rtasidagi shartnomaga muvofiq hozirgi Qoraqalpog'iston hududi ikki qismga bo'linadi. Amudaryoning o'ng tomoni

Rossiya tarkibiga o'tadi. Chap tomoni esa Xiva xonligi qo'l ostida qoladi.

Podsho hukumati hozirgi Qoraqalpog'iston hududida uning iqtisodiy va tabiiy sharoitlarini o'rganish bo'yicha bir necha kompleks ekspeditsiyalar tashkil etdi. Eng birinchi tadqiqot ishlari Amudaryoning Uzboy orqali Kaspiy dengiziga tutashishini aniqlashga yo'naltirildi. Shunga bog'liq 1879-1880- yillarda birinchi marta rus olimi A.A.Gluxovskiy rahbarligidagi ekspeditsiya tadqiqot ishlarini olib bordi. Shu ekspeditsiya meteorolog F.V.Dorunt Nukus shahri to'g'risida har soatiga ob-havoga tavsif beruvchi meteorologik kuzatishlar olib bordi. Natijada birinchi marta bu hududning cho'l iqlimi xususiyatlarini aniqlashda imkon beradigan ma'lumotlar to'plandi.

F.V.Dorunt birinchi marta Amudaryo suvining harorati bo'yicha kuzatishlar olib bordi. U 1874-yilning birinchi oktyabridan 1875-yilning 28- sentyabrigacha Nukus yaqinidagi Amudaryoning qayirini mineralogik tarkibini aniqlash maqsadida bir necha andoza oldi. Shu ekspeditsiya a'zosi gidrograf N.N.Zubov Amudaryoning quyi oqimida suv sarfi bo'yicha kuzatishlar olib bordi. XX asr boshida hozirgi Qoraqalpog'iston respublikasi hududiga geolog va geograflardan L.S.Berg, A.D.Arangel'skiy, S.M.Nikitin, tuproqshunoslar N.A.Dimo, S.S.Neustruev, gidrologlar N.A.Borodin, K.N.Vladimirov, L.N.Molshanov, injener V.V.Tenzerling, geodezist N.V.Mastitskiy va boshqalar ajoyib tadqiqot ishlarini olib bordi. Natijada Qoraqalpog'iston hududining gidrografiyasi, iqlimi, geologiyasi, va tuproq qatlami o'rganildi. Gidrometrik kuzatishlar olib borildi. Ularning ichida ayniqsa akademik L.S.Berg bilan akademik A.D.Arangel'skiyning mehnatlari alohida o'rin egallaydi.

XIX asr ikkinchi yarmidan Orol dengizi haqida ma'lumotlar Buyuk Britaniya manbalarida ham tasvirlandi. Masalan, «Ensiklopediya Britaniko»ning asosi Orenburgda tuzilib, keyinchalik Londonda, XX asr o'rtalarida esa Chikagoda chiqariladigan bo'ldi. Shu ensiklopediya Qoraqalpog'iston hududi va Orol dengizi haqida geografik ma'lumotlar, ya'ni uning to'liq koordinatalari Kaspiy dengizidan 75 metr balandlikda joylashganligi, dengizning shimoldan janubgacha uzunligi 265 mil – 324 km, g'arbdan sharqqa 145 mil – 232 km ekanligi haqida ma'lumotlar bor.

XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Rossiya hukumati Orol bo'yiga yirik ekspeditsiyalar yubora boshladi. Bu ekspeditsiya

ishtirokchilari o'lkamiz tabiatini o'rganib qo'ymasdan, tarixi, etnografiyasini ham o'rgangan. Masalan, 1873- yili Rizoquli Mirzo Qoraqalpog'istonda bedachilik sohasini o'rgandi. Chimboy tarixini va aholisi hayotini L.Sobolyov o'rgangan. 1875- yili polkovnik Nasirov rahbarligidagi komissiya kelib o'lkadagi yerdan, suvdan foydalanishni tartibga solish, boshqarishni yangicha taqsimlanishi uyezdlanga bo'linib, har-xil statistik ma'lumotlar to'plash bilan shug'ullandi.

1909-yili sentabr oyida K.Paen Amudaryo bo'limining Chimboy hududi aholisining qanday ishlar bilan shug'ullanishini dexqonchilik va chorvachilikning joylashishini, aholining ko'chmanchi va o'troq qismlari bo'yicha tadqiqot ishlarini olib bordi.

1912-yili agronom Anderson Qoraqalpog'iston hududida dehqonchilik sohasini o'rgandi. Qoraqalpog'iston hududida 1912-1913-yillari olib borilgan statistik iqtisodiy tadqiqotlarning natijalari iqtisodchi L.Rilovning muxarrirligida ikkita tom bo'lib nashrdan chiqdi. 1916-yili D.Panfilov va Kovalyovlar yer o'lchash ishlari bilan shug'ullandi.

XX asr ikkinchi yarmida Qoraqalpog'iston hududida geografik tadqiqot ishlarining hajmi ancha kengaydi. Gidrometeorologik kuzatish joylari soni ko'paydi. 1929-1939-yillarda O.S.Valov Ustyurtning geologiyasi va geomorfologiyasini o'rgandi. U shuningdek, Ustyurdagi buloqlar va quduqlar haqida birinchi ma'lumotlarni berdi. 1932-yili A.I.Smol'ko Qoraqalpog'iston hududining neft va gazga boy ekanligini isbotlab berdi.

XX asrning ikkinchi yarmida Qoraqalpog'iston hududida geografik tadqiqot ishlarining hajmi ancha kengaydi. Gidrometeorologik kuzatish postlari soni ko'paydi. 1932-yili A.I.Smolko Qoraqalpog'iston hududining neft va gazga boy ekanligini isbotlab berdi. 1937- yildan boshlab S.R.Tolstov boshqargan «Xorazm» etnografik ekspeditsiyasi uzoq yillar davomida o'lkamizda ishlab, 1960-yili «Amudaryoning quyi oqimi, Sariqamish, Uzbo'y» degan asarni nashrdan chiqardi.

Qoraqalpog'iston yer osti qazilma boylik konlarini, o'simlik va hayvonotlar dunyosini, agroiklim resurslarini, tuprog'i va ekologik muammolarini o'rganishda atoqli olim akademik O.Akramxodjaev, professor A.Rafikov, professor J.Matmuratov, K.Qurbaniyozov, J.Samanov, K.Ibragimov, A.Bekbo'latovlar va boshqalarning hissalarini benihoya katta bo'ldi.

Adabiyotlar

1. Baratov P. O'zbekistonning tabiiy geografiyasi. –Toshkent: «Ukituvchi», 1996.
2. Матмуратов Ж. Агроклиматические условия северо – западного Узбекистана. –Нукус: «Каракалпакстан». 1989.
3. Бекбулатов А. Из истории географической изученности территории Каракалпаки. –Нукус: «Билим», 1977.
4. Бабушкин Л.Н., Когай Н.А. Физико-географическое районирование Туранской части Средней Азии. –Ташкент: «Фан». 1970.
5. Тажегдинов М.Т., Бутов К.Н. «Растительность современных водоемов Каракалпакии». –Ташкент: «Фан». 1972.

REZYUME. Maqolada Qoraqalpog'iston hududining geografik o'rganilish tarixidan ma'lumotlar tahlil qilingan, ularning ahamiyati haqida fikr yuritilgan.

РЕЗЮМЕ. В статье анализируются данные из истории географического изучения территории Каракалпакстана, дается представление об их значении.

SUMMARY. The article analyzes data from the history of the geographical study of the territory of Karakalpakstan, gives an idea of their significance.

TO'QIMACHILIK SANOATI XOM ASHYOSI VA MAHSULOTLARI ISHLAB

CHIQRILISHI GEOGRAFIK JIHATLARI

D.R.Ro'zmetov – *geografiya fanlari nomzodi*

Xorazm Ma'mun akademiyasi

Tayanch so'zlar: to'qimachilik, xom ashyo, tabiiy tola, kimyoviy tola, tikuvchilik

Ключевые слова: текстиль, сырьё, натуральное волокно, химическое волокно, швейное производство.

Key words: textile, silk, natural fiber, chemical fiber, sewing industry.

Aholing doimiy ortib borishi uni iste'mol mollari bilan ta'minlashda yangi-yangi texnologiyalar va mahsulotlar yaratishni talab etadi. Xususan, bu yengil sanoatga ham tegishlidir, tabiiy to'qimachilik xom ashyosi ishlab chiqarish hajmi turli omillar tufayli cheklangan.

To'qimachilik sanoatida xom ashyo va mahsulotlari yetishtirish hududiy va tarmoq tarkibini tahlil etish. Quyidagi vazifalar ko'zlangan: 1) Tarmoq xom ashyosi tur va tarkibi, ishlab chiqarish ko'rsatkichlari va xususiyatlarini o'rganish; 2) Asosiy mahsulotlari ishlab chiqarishning